

„Felfedeztek mint korai előzményt... aki női vallásossággal foglalkozott...”

Beszélgetés Romana Guarnieri-vel

Romana Guarnieri 1913-ban született Hágában. A középkori női misztika egyik legnagyobb hatású olasz szakértője. Nevéhez fűződik többek között az *Egyszerű lelkek tükré* című középkori misztikus szöveg több kéziratának felfedezése és kiadása, a szerző – Marguerite Porete – azonosítása, és a mű történeti háttérének és utóéletének publikálása. 1938-tól 1962-ig szoros munkakapcsolatban tevékenykedik Don Giuseppe De Lucával, akivel több igen fontos vallástörténeti folyóiratot (*Archivio italiano per la storia della pietà*, *Baillamme*) és publikációs sorozatot (*Edizioni di Storia e Letteratura*) szerkesztett.

– Elsőként azt szeretném megkérdezni Öntől milyen módon jutott el a női misztikához, mint kutatási területhez, és ezen belül is elsősorban Marguerite Poretéhoz, akinek az azonosítása az Ön nevéhez fűződő leghíresebb tudományos felfedezés?

– Kezdejük talán az elején. Német nyelvből és irodalomból diplomáztam 1939-ben, majd azt követően elnyertem a római Istituto Storico Germanico kétéves ösztöndíját. Ez már a háború tragikus időszaka volt. Ugyanerre az időszakra, 1938–39-re esik vallásos megtérésem is, amely roppant egyszerűen úgy történt, hogy felütöttem az Evangéliumot és beleszerettem. Ez abból a szempontból érdekes, mert visszatekintve úgy érzem, már maga a vallás felé fordulásom is valamilyen formában a misztikához közelített.

Visszakanyarodva kutatói pályám kezdeteihez, a posztgraduális ösztöndíjhoz kutatási témát kellett találnom, amelyből a második év végén dolgozatot kellett leadnom. Ekkor már egyértelmű volt számomra, hogy vallástörténeti témát választok, s így szinte adta magát, hogy a németalföldi vallásossággal kezdjek foglalkozni. A teológusok sohasem érdekeltek, annál inkább vonzott a Krisztussal való közvetlen kapcsolat vizsgálata. Tudtam középkori egy németalföldi misztikus nőről a középkorban, egy bizonyos Hadewijchről, s elkezdtem az ő műveit olvasni, ami sokkal nagyobb vállalkozásnak bizonyult, mint eleinte gondoltam, hiszen sem nyelvileg, sem szakmailag nem voltam eléggé felkészült erre a feladatra. Hadewijch tanulmányozása közben elkerülhetetlen volt a hírneves Ruysbroeck mélyebb megismerése is. Ruysbroeck olvasása igen tanulságos volt számomra, hiszen ő alapvetően teológus volt, mégis a misztikához kötődött. Mindazonáltal az igazi „szerelmem” Hadewijch maradt. A művek olvasása, és az ehhez szükséges ismeretek megszerzésén túl, egy idő után az a probléma kezdett el izgatni, hogy e németalföldi vallásosság milyen módon kapcsolódik az *Imitatio Christi*hez, és hogy ennek az északi vallásosságnak milyen hatása volt, ha volt Itáliára. Ruysbroeck fő művének *A lelki mennyegző*nek, van Subiacóban egy latin kézírata. Fontos megjegyezni, hogy Subiaco a német monasztikus szerzetesség egyik legfontosabb itáliai központjának számított. Különösen vonzott annak vizsgálata, hogy miképpen, milyen központokból terjed el e félszigeten egy, az itáliaitól – amelyet Folignói Angéla, vagy Sziénai Katalin neve fémjelez – teljesen különböző misztika.

– Ebben az időszakban Ön már munkakapcsolatban állt Don Giuseppe de Lucával?

– Hogyne, ez a rendkívüli ember már ebben az időszakban is mellettem állt, és mind személyes, mind szakmai szempontból, diszkrétén bár, de hihetetlen sokat segített.

– *Ejtene néhány szót róla? Hiszen Ön talán mindenkinél jobban ismerte őt, nem véletlenül volt Ön, aki Don De Luca első életrajzát kiadta, valamint egy külön kötetet jelentetett meg kettejük barátságáról is.*

– 1938-ban, 25 évesen találkoztam ezzel a roppant karizmatikus pappal, aki ugyanakkor, elkötelezett vallástörténész is volt. A háború alatt elköltöztem otthonról, s apácákhoz mentem lakni, hogy az ő közelében lehessenek, hiszen akkor már szoros munkakapcsolatban voltunk. Gyakorlatilag ő mellette dolgoztam haláláig, 1962-ig. Együtt hoztuk létre az *Edizioni di Storia e Letteratura* sorozatot, s együtt szerkesztettük az *Archivio Italiano per la Storia della Pietà* című folyóiratot. Mind a németalföldi misztikát érintő kutatásaimban, mind a Porete-kutatás indulásánál mellettem állt, és hihetetlen sokat segített. Az érdekes a mi kapcsolatunkban az volt, hogy munkakapcsolatként indult. Először lettünk munka- és kutatótársakká, s csak azt követően váltunk barátokká. Emberileg nagyon sokat számított nekem, hogy De Luca pap létére nagyon komolyan vett engem, annak ellenére, hogy én tőle teljesen idegen életmódot folytattam akkor. Azt is mondhatnám, teológiai nyelven fogalmazva, hogy nem véletlenül a bűn állapotában éri az embert a reveláció. Ő eredetileg a híres Henri Bremond tanítványa volt, ám a későbbiekben eltávolodtak egymástól. Közöttük a legmarkánsabb különbség az volt, hogy Bremond az irodalomtörténetre koncentrált, míg Don De Lucát a teológiai érdekelte.

Ekkor, a háború első éveiben, egészen a Vatikáni könyvtár 1943-as bezárásáig, a szoros értelmében egymás mellett kutattunk. Míg én Ruysbroeck nyomait kerestem a Vatikánban, ő mellettem a már ekkor azon a nagyszabású programon dolgozott, amelyet kegyesség-történetnek (*storia della pietà*) nevezett. Kegyességen ő az intenzív belső életet, élményeket leíró teológiai vagy misztikus műveket értett. Egy nap, miközben a Vatikáni Könyvtárban dolgoztam, hatalmas kézirat- és katalóguskötetekkel borítva be asztalomat, s ő a szomszéd asztalnál saját kutatásait végezte, szintén nagy mennyiségű kéziratot halmozott fel magának nap mint nap, egyszer csak átszólt a könyvhalmok felett: nézd csak meg ezt, talán érdekelhet! – s egy igen kis méretű kéziratot nyújtott át nekem.

– *Ez volt az Marguerite Porete Egyszerű lelkek tükrének latin kézírata?*

– Akkor én ezt még nem tudtam. Annyit tudtam, hogy Ruysbroeck élete során kapcsolatba került Németalföldön egy különös nővel, egy bizonyos Heilwig Bloemardinne-nel, akit bizonyos vallási körök mélyen tiszteltek, s akinek sok követője volt, s azt is tudtam, hogy maga Ruysbroeck mélyen elítélte e nő tanait, amelyeket *spiritus libertatis*-nak nevezett. Erről a nőről azt lehetett tudni, hogy maradtak fenn a tanításait tartalmazó könyvek, amelyeknek azonban nyoma veszett. Elkezdtem áttanulmányozni a kéziratot abban a reményben, hátha e művek egyikét találtam meg. Miután a dolog egyre gyanúsabbá vált, elkezdtem a különböző inkvizíciós dokumentumokat átvizsgálni, s ráakadtam egy másik szálra, amely nem Belgiumba, hanem francia területre, egy másik beginához vezetett. Megtudtam, hogy 1310-ben, Párizsban könyve terjesztéséért eretnokség miatt megégették egy nőt, bizonyos Marguerite Poretét, s ehhez kapcsolódóan ráakadtam egy inkvizíciós dokumentumra, mely e bizonyos könyv eretneknek tartott állításait sorolta fel.

– *És ezek az idézetek az Ön előtt fekvő kéziratban megtalálhatóak voltak?*

– Pontosan. Gyakorlatilag ezzel megtörtént Marguerite Porete azonosítása.

– *Ezt publikálta 1946-ban?*

– Igen, a háború befejezését követően úgy éreztem hírt kell adnom felfedezésemről, és utólag talán nem a legmegfelelőbb választással, a hivatalos vatikáni napilap, az *Osservatore Romano* hasábjain adtam hírt kutatásom első eredményeiről, gyakorlatilag arról a tényről, hogy a *Speculum simplicium animarum* Vatikánban található kéziratának szerzője nem más, mint az 1310-ben kivégzett Marguerite Porete. Ezáltal számomra az is eldőlt, hogy eddigi kutatási témáimmal felhagyok és ennek szentelem energiáimat.

– *Egyetemi karrierre sohasem gondolt?*

– Meglett volna rá a lehetőségem. Rögtön diploma után, s később, a 60-as években többször is ajánlottak egyetemi állást, de úgy döntöttem, nem vállalom. Úgy éreztem, minden erőmmel a kutatásra kell koncentrálnom, s ettől csak elvonna a tanítás.

– *S ezt követően?*

– Ezen a nyomon elindulva folytattam a kutatást a legkülönbözőbb irányokban kutakodva tovább. Ebben is nagy segítségemre volt Don De Luca, aki sokkal inkább gyakorlott volt az ilyen típusú kutatásokban, s nagyon jó „orra volt” ahhoz, hogy merre kell elindulni. Hihetetlen mennyiségű szöveget olvastam el, és meglepően sok nyomát találtam annak, hogy e rendkívüli könyvet a legkülönbözőbb közösségek ismerték és használták Itáliában a középkor utolsó századaiban, anélkül, hogy szerzőjéről vagy annak sorsáról szót ejtettek volna. A domonkosoktól és a bencésektől kezdve a jezuátákon és a fraticellókon keresztül a különböző laikus női mozgalmakig igen sok helyen akadtam nyomára. Az olasz vonatkozások vizsgálata után az kezdett foglalkoztatni, milyen lehetett a helyzet Európa többi részében. E munkában igen nagy hasznomra volt Herbert Grundmann-nak a női misztikáról írt könyve, amely által jobban megismerhettem többek között a Rajna-vidéki misztikát és a kor spirituális mozgalmait. Bizonyos értelemben Grundmann tanítványává lettem ebben az időszakban. Különösen hasznos szálnak bizonyult az *Egyszerű lelkek tükre* kéziratának végén található *approbatio*, amelyben három teológus mondott pozitív véleményt a traktátusról. E három személyt sikerült azonosítani, s többek között ennek segítségével rekonstruáltam azt a néhány életrajzi adatot, amely ma Poretéről rendelkezésünkre áll. Vegye azt is figyelembe, hogy mindehhez a munkához én gyakorlatilag nem rendelkeztem valódi előképzettséggel, mondhatni munka közben, „a pályán” szereztem meg a teológiai, vallástörténeti és filológiai ismereteket.

– *Mi módon fedezte fel Porete könyvének egyetlen francia kéziratát, az Ön által kiadott Chantilly kéziratot?*

– Az igazat megvallva azt sikerült utoljára, legutolsó lépésként megtalálnom ennek a sokrétű kutatásnak a folyamán. Egy idő után kapcsolatba léptem a Párizsi Nemzeti Könyvtár akkori igazgatójával, aki roppant sokat segített nekem. Így akadtam rá az egyetlen francia nyelvű kéziratra, amelyhez először fénymásolatban jutottam hozzá, majd elutaztam Franciaországba, hogy személyesen is megvizsgáljam a kéziratot. Több éven keresztül dolgoztam a Chantilly kézirat átiratán, amiben ebben az időben még nagy segítségemre volt Don De Luca. 1961-ben készítettem belőle egy ideiglenes publikációt, amelyet 100 példányban osztottam szét különböző szakértőknek. Közben azonban 1962-ben Don De Luca meghalt, s ez nagyon megnehezítette a további munkát, hiszen az *Archivio per la Storia della Pietà*nak ő volt a szellemi atyja. Halála után e munkát is én kényszerültem átvenni, s végül e folyóirat negyedik kötetében (1965) adtam ki végleges formában a francia kéziratot, egy nagyobb tanulmány kíséretében, amelyben a szabad Szellem vagy szabad Léleknek (*libero spirito*) nevezett mozgalom történetét dolgoztam fel.

– *Ha jól tudom, volt az Egyszerű lelkek tükrének néhány más kézírata, amelyről már korábban tudtak bizonyos kutatók, csak éppen anélkül, hogy sejtették volna a valódi szerző kilétét és a könyv születésének és elítélésének körülményeit.*

– A latin kéziratokról senki nem tudott, azokat én fedeztem fel. Korábban egy angol verzió volt ismert, amiből Clare Kirchner anélkül készített modern fordítást a 20-as években, hogy a leghalványabb fogalma lett volna a szerzőről, vagy akár az eszmetörténeti háttérrel. Volt továbbá egy De Corberon nevű francia úriember, akivel egy darabig a 60-as években párhuzamosan dolgoztunk a francia kéziraton. Ő azonban nem filológiai-történeti szempontból, hanem kizárólag kegyességi célokból publikált részeket egy marginális lapban, amivel hamar fel is hagyott.

– És a magyarok?

– 16 évesen az első szerelmem egy magyar katonatiszt volt Perugiában. De komolyra fordítva a szót, tudtam arról, hogy néhány magyar kutató foglalkozott a mű egyik olasz kéziratával, amely magyarországi Szent Margitnak tulajdonítja az *Egyszerű lelkek tükrét*. Az Olaszországban élő Banfi Florióval személyesen is találkoztunk és konzultáltunk a 40-es években.

– *Hogyan éli meg azt, hogy Marguerite Porete, akit gyakorlatilag Ön fedezett fel, az elmúlt 30 évben igen divatos témává vált?*

– Ez roppant különös tapasztalat számomra, hiszen megélhettem mindkét végletet. Az elején én magam bizonyos voltam abban, hogy különösen fontos eredményt értem el, azonban az első időkben ezt rajtam kívül kevesen gondolták így. Tudja, a kutató általában nem az a fajta ember, aki képes reklámozni, eladni magát. Egy tudományos felfedezés rendszerint egy igen szűk körön belül marad, hiszen a tudományos közvéleményt egy nagyon zárt, kis létszámú csoport alkotja. Szerintem két fajta kutató van: az egyik kutató marad egész életében, s ennek szenteli életét, míg a másik fajta hivatalt vállal, professzor vagy rektor lesz, s más lehetőségekkel bír, mint mi, akik az első csoportot alkotjuk. Visszatérve a kérdéséhez, megéltem, és nem viselt meg túlságosan, amikor rajtam kívül alig néhányan tudtak bármit is Poretéről; s nagyon sokat nem változtatott az életemen az sem, amikor később „a csapból is Porete folyt”, s így én is valamennyire ismertté váltam, mint az ő „felfedezője”.

– *Az elmúlt évtizedekben a különböző feminista, illetve gender studies indíttatású kutatásoknak is kedvelt témájává vált Porete. Erről mi a véleménye?*

– A feminista mozgalom aktív szakaszát a 70-es években figyelemmel kísértem, de teljesen kimaradtam belőle. Egyszerűen olyan környezetben éltem, ahol nem érintettek azok a kérdések, amelyeket a nőmozgalom felvetett, amelyekért harcolt. Úgy érzem, talán azért, mert igen kevésbé konvencionális életet éltem, de nőként mindvégig a legteljesebb szabadságot élhettem meg.

Igazán nagyon későn, csak a 80-as évek végén, 90-es években ismerkedtem meg ilyen indíttatású történetekkel, s kerültem néhányukkal, például Luisa Muraróval mindmáig tartó barátságba. Mindazonáltal engem a témaválasztásomban teljesen más motivált, noha, ahogy említettem az elején, bizonyosan nem véletlen, hogy nő létemre a női misztikusokhoz vonzódtam, és mondjuk Ruysbroeck-ot unalmasnak találtam. Amikor viszont a történetírásban is megjelent új tendenciaként a women history, hirtelen többek felfedeztek mint korai előzményt, aki már évtizedekkel a női témák divatja előtt női vallásossággal foglalkozott.

– *Végül engedjen meg egy személyes kérdést! Ön, aki történészként élt meg szinte egy évszázadot, e kivételes élettapasztalattal a háta mögött, hogyan látja a 20. századi történelem menetét?*

– Nagyon pozitívan értékelem többek között az európai fejlődési folyamatokat. Úgy érzem sikerül lassan megszabadulnunk a rossz értelemben vett nacionalizmus korlátaiktól. Az Egyház tekintetében is úgy érzem, ha lassan, akadozva is, de alapvetően egy folyamatos nyitottabbá válásról szól az egyháztörténet. A történelmet én minden borzalom, háború és negatív jelenség ellenére, folyamatos gazdagodásként, fejlődésként fogom fel.

– *Köszönöm a beszélgetést!*

A beszélgetést Falvay Dávid készítette

Romana Guarnieri műveinek válogatott bibliográfiája

1939

„Burckhardt in Italia (centenario di un viaggio)” in *Rinascita* II/5 (1939, 96–107.

1946

„Lo 'Specchio delle anime semplici' e Margherita Poirette” in *L' Osservatore Romano*, 16 giugno 1946, 3.

1947

HADEWYCH, *Cinque visioni*, con testo brabantino, traduzione e premessa di Romana Guarnieri, Brescia 1947.

HADEWIJCH, *Cinque poesie*, con testo brabantino, traduzione e premessa di Romana Guarnieri, Brescia 1947.

P. Livarius Oliger O. F. M., De secta spiritus libertatis in Umbria saec. XIV. Disquisitio et documenta, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 1943, pp. XXII-116. (recenzió), in *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 1 (1947), 99–102.

„Hadewych l' estatica” in *L' Osservatore Romano* 1 dicembre 1947.

1949

Massimo Petrocchi, Il quietismo italiano del Seicento, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 1948, pp. 120. (recenzió) in *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 3 (1949), 95–119.

1950

HADEWYCH, *Cinque lettere*, con testo brabantino, premessa e traduzione di Romana Guarnieri, Brescia 1950

1951

„Ricordi d' una visita apostolica del 1566 a cistercensi di Toscana” in *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 5 (1951), 99–106.

„Il quietismo in otto manoscritti Chigiani (polemiche e condanne tra il 1681 e il 1703)” in *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 5 (1951), 381–412.

1952

„Per la fortuna di Ruusbroec in Italia. Le sorprese di un codice vaticano” in *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 6 (1952), 333–364.

1963

„Notizia bio-bibliografica di don Giuseppe De Luca” in *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 17 (1963), 15–76.

„Margherita Porette” *Enciclopedia Cattolica*, vol. 9. 1770–1771.

1964

„Frères du Libre Esprit” in *Dictionnaire de Spiritualité* vol. 5. Paris 1964, coll. 1241–1268.

1965

„Avvertenza” all' *Archivio italiano per la storia della pietà* 4 (1965), XI–XII.

„Il movimento del Libero Spirito, testi e documenti” in *Archivio italiano per la storia della pietà* 4 (1965), 351–708.

Henri BERNARD-MAÎTRE–Romana GUARNIERI, *Don Giuseppe de Luca et l'abbé Henri Bremond (1929–1933). De „L' Histoire littéraire du sentiment religieux en France” à l' „Archivio italiano per la storia della pietà”*, Roma 1965.

TOMMASO DA KEMPEN, *L' imitazione di Cristo*, Versione di don Giuseppe De Luca, prefazione di Romana Guarnieri, Roma 1965.

„Battisti Pietro”, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 7., 272.

1968

„Premessa” all' *Archivio italiano per la storia della pietà* 5 (1968), XI–XIII.

Edmund COLLEDGE–Romana GUARNIERI, „The Glosses by 'M. N.' and Richard Methley to 'The Mirror of Simple Souls'” in *Archivio italiano per la storia della pietà* 5 (1968), 357–382.

1974

Don Giuseppe De Luca tra cronaca e storia (1898–1962), Bologna 1974.

1975

„La pietà, storia e Chiesa nella vita e negli scritti di don Giuseppe De Luca” in *Strumento internazionale per un lavoro teologico: Communio, produzioni, ideologie, prassi* 20 (marzo/aprile 1975), La pietà della Chiesa, 1297–1321.

1977

„Fratelli del Libero Spirito”, in *Dizionario degli Istituti di Perfezione*, vol. 4., Cinisello Balsamo 1977, coll. 633–652.

„Gesuate” uo. coll. 1114–1116.

„Gesuati” uo. coll. 1116–1130.

1979

„La religiosità popolare nel meridione d'Italia” in *Crescere insieme. Ricerche ed esperienze di vita comunitaria (Catania)*, VI 4–6 (numero speciale) 1994, pp. 7–54.

1980

„Pinzochere” in *Dizionario degli Istituti di Perfezione*, vol. 6., Cinisello Balsamo 1980, coll. 1721–1749.

„Fonti vecchie e nuove per una „nuova” storia dei santuari” in *Marianum* 42 (1980), 495–521.

Movimento religioso femminile e francescanesimo nel secolo XIII, VII Convegno Internazionale della Società Internazionale di Studi Francescani, Assisi 11–13 ottobre 1979, Assisi 1980, „Interventi” 15–18, 19–20, 28, 52–53.

1982

„De Luca, Giuseppe” in *Dizionario storico del Movimento Cattolico in Italia*, vol. 2. Torino 1982, pp. 171–178.

1983

Giovanni ANTONAZZI, Caterina Paluzzi e la sua autobiografia (1573–1645). Una mistica popolana tra san Filippo e Federico Borromeo, (Archivio italiano per la storia della Pietà 8.), pp. 508 (recenzió) in *Rassegna degli studi e delle attività culturali nell' Alto Lazio*, a cura del Centro di Ricerche per la Storia dell' Alto Lazio 4., Roma 1983, 37–46.

1984

„Beghinismo d' oltralpe e bizzochismo italiano tra il secolo XIV e il secolo XV” in *La Beata Angelina da Montegiove e il movimento del Terz' Ordine regolare francescano femminile, Atti del Convegno di Studi Francescani, Foligno 22–24 settembre 1983*, a cura di Raffaele Pazzelli e Mario Sensi, Roma 1984, 1–13.

„Presentazione” a Mario SENSI, *Vita di pietà e vita civile di un Altopiano tra Umbria e Marche (secc. XI–XVI)*, Roma 1984, pp. I–III.

Anna Maria VACCA, *La menta e la croce Santa Rosa da Viterbo*, Bulzoni, Roma 1982, pp. 253.; P. Ernesto M. PIACENTINI, *Santa Rosa da Viterbo (biografia critica). La contro-monta ovvero La fantastoria di Anna Maria Vacca*, Viterbo 1983, pp. 172. (recenziók) in *Rassegna degli studi e delle attività culturali nell' Alto Lazio*, a cura del Centro di Ricerche per la Storia dell' Alto Lazio 5., Roma 1984, 49–56.

1985

„La 'vita' di Chiara da Montefalco e la pietà Brabantina del '200. Prime indagini su un' ipotesi di lavoro” in *S. Chiara da Montefalco e il suo tempo, Atti del Convegno di studi storici ecclesiastici organizzato dall' Archidiocesi di Spoleto (Spoleto 28–30 dicembre 1981)*, a cura di Claudio Leonardi e Enrico Menestò, Perugia 1985, 303–367.

1986

„'Nec domina nec ancilla sed socia'. Tre casi di direzione spirituale tra Cinque e Seicento” in *Donne e uomini nella cultura spirituale del XIV–XVII secolo, Meeting of South and North*, a cura di Elisja Schulte van Kessel, (Studiën Nederlands Instituut te Rome, 8.) 111–134. Romana GUARNIERI–Paul VERDEYEN (eds.), *Marguerite Porete: Le Mirouer des simples ames–Margaretae Porete: Speculum simplicium animarum*, (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis 69.), Turnholti 1986.

1987

„Tra storia della pietà e sensibilità religiosa: don Giuseppe de Luca e Lucien Febvre” in *Società e religione in Basilicata nell' età moderna, Atti del Convegno di Potenza–Matera (25–28 settembre 1975)*, vol. I. *Relazioni e dibattito*, Potenza–Matera 1977, 84–129.

1988

„Nota introduttiva” a Mario SENSI, „Dalle grotte agli elettrodomestici. Sette secoli di storia di una piccola comunità monastica femminile. Il monastero di S. Margherita a Bevagna (1271–1983)”, (Tra antiche carte 2.), „*Bailamme*”. *Rivista di spiritualità e politica* 3 (1988), 131–135.

1991

Don Giuseppe De Luca tra cronaca e storia (1898–1962), Cinisello Balsamo 1991. (Az 1974-es kiadás bővített változata.)

„Il Libero Spirito e il Circolo Colonnese”, in „*Bailamme*”. *Rivista di spiritualità e politica* 9 (1991), 69–87.

„Nota introduttiva” a Lucia VITALETTI, „Il monastero di Sant' Anna di Sigillo (1547–1901)” in „*Bailamme*”. *Rivista di spiritualità e politica* 9 (1991), 88–91.

1992

„Angela, mistica europea” in *Angela da Foligno terziaria francescana, Atti del Convegno storico nel VII centenario dell' ingresso della beata Angela da Foligno nell' Ordine Francescano Secolare (1291–1991), Foligno 17–18–19 novembre 1991*, a cura di Enrico Menestò, Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo, Spoleto 1992, 39–82.

1993

„Preface” in *Angela of Foligno, Complete Works*, Translated, with an introduction by P. Lachance ofm., New York–Mahway, pp. 5–11.

1994

„Margherita Porete e il suo *Miroir des simples ames*: Prefazione storica”, „Lo specchio dell'anime semplici le quali stanno in volontà e desiderio”, in MARGHERITA PORETE,

Lo Specchio delle anime semplici, ed. Giovanna Fozzer, Romana Guarnieri, Marco Vanini, Milano 1994, 7–54, 503–624.

1995

„Don De Luca e la pietà popolare. Riflessioni e suggestioni”, in *Bailamme* 17. (1994), 147–170.

1998

Una singolare amicizia: Ricordando Don Giuseppe De Luca, Genova, 1998.

1999

„Santa Angela? Angela, Ubertino e lo spiritualismo francescano. Prima ipotesi sulla 'peroratio'”, in *Angèle de Foligno, le dossier*, a cura di Giulia Barone–Jacques Dalarun. École Française de Rome, 1999, pp. 267–292.